

«батька історії літератури» К. Геснера — це високопрофесійний погляд на принципи й наслідки аналізу вчених Європи, що відкривав великі перспективи подальшого наукового пошуку; й доводиться тільки шкодувати, що українське літературознавство в межах УРСР після Грушевського зігнувало й перекреслило цю традицію. Навіть можливості М. Зерова, П. Филиповича, А. Шамрая, О. Білецького були реалізовані тільки частково, інші й не важилися виходити за рамки сталінсько-сусловської методології, погодившись з тим, що все закордонне треба атестувати як «буржуазне» та «від лукавого».

«Паралельно з західними книжними покажчиками з'являлись подібні праці у нас» (*Грушевський М.* Історія української літератури. Т. 1. С. 12). Найперша з них — «Оглавление книгъ: кто ихъ сложилъ» (1665—1666 рр.), і цей акцент також мав принципове значення, бо змушував думати: коли в XVII столітті було літературознавство, то вже тоді, навіть значно раніше, мала бути й література! — й шукати джерела того і іншого.

Важила й оцінка праць М. Максимовича: його заслугу та роль М. Грушевський вбачав у тому, що професор Київського університету «особливу увагу звернув на стару словесність. Взнявши „Слово о полку Ігоревім“ за основу свого курсу, він випустив... 1839 р. „Историю древней русской словесности“, від котрої веде свою історію наша дисципліна» (там же, с. 13), а також дав блискучу характеристику фольклору, досліджуючи його у зв'язку з розвитком історії та мови нації. Вагу зробленого усвідомимо, коли врахуємо: до того існувала думка, «що стара письменність мусить зостатись уділом бібліографів і антикварів» (і під впливом цієї думки В. Белінський висловив відоме твердження: «У нас нет литературы»), і «тільки поволі, працями таких загальношанованих учених, як Буслав, Пипін, Тихонравов і Веселовський в російській науковій літературі, Максимович, Костомаров, Потебня, Драгоманов — в нашій... реабілітовано цю дисципліну в очах громадянства» (там же, с. 14).

Глибоке осмислення уроків минулого й допомогло М. Грушевському стати на ґрунт синтезу традицій і новизни: в розділі «Завдання історії літератури» він декларує мету подати образ «літературної творчості в... широкім розумінню „красної словесності“ в певній добі чи у певного народу в її історичнім розвитку... Твори заслуговують увагу своєю характеристичністю, коли своїм змістом чи формою характеризують словесну творчість свого часу, естетичні вимоги й ідеї громадянства» (там же, с. 15),

а не всі писані чи й навіть написані в формі мистецьких (поетичних, драматичних); хоча в інтересах справи можна звертатися й до праць не літературного характеру.

Треба розрізняти, наполягає М. Грушевський, писемність від письменства як красної словесності, беручи до уваги, що мистецька словесність — «або поезія в широких значінню слова» — обіймає собою й художню прозу, драматургію, а нерідко й оповідання історика, літературного критика, твори риторичного мистецтва, церковної проповіді, філософа («як старий Платон і недавній Ніцше»), проте лише в тих випадках, коли автор «шукає гарних, мальовничих образів, щоб в них дати і заглибити образ подій чи характерів» (там же, с. 17), а також пам'ятає, що в творі мистецтва форма відіграє «величезну роль», а словесні твори «звертаються не стільки до розуму (інтелекту), скільки до почуття і фантазії слухача (або читача) за посередництвом його естетичного почуття (почуття краси)» (там же, с. 16).

Зважаючи на вимоги, М. Грушевський вважає обов'язковим філолого-естетичне й соціологічне дослідження та трактування літератури, а предметом історії визначає словесність — і писану, й усну. Мотивація вченого як різнобідна, так і, думається, переконлива: те, зазначає дослідник, що одна форма словесності «передана традицією усною, а друга — писаною», є елемент формальний; коли ж звернемося до історичних умов розвитку та якісних характеристик, побачимо: «твір першої категорії може бути положений на письмо і так переховатись; твір другої категорії, з тих чи інших причин, може бути записаним не відразу, а лише згодом» (там же, с. 22). А також, додамо від себе, може свідомо не підписуватись автором чи лишитися в нечисленних списках або й бути написаним побутуючими в освітніх колах різними (латинською, грецькою, староруською, польською) мовами (що набуло особливого поширення в XV—XVII століттях), а це ставило твори, на думку частини дослідників, за рамки «народної» літератури.

Однак головним є не спосіб створення та форма побутування, а сутність твору; головне, що «одна і друга (фольклорна чи писемна)... мусять бути „артистичні“» (там же). Не є головною ознакою і написання «масою» чи індивідом, бо за характером сприйняття твори можуть бути й колективними, що ж до творення — то «індивідуальна ся літературна творчість скрізь» (там же), бо вона має не механічну, а духовну, особистісну основу.

Принципи цілісної концепції й зумовили те, що роз-

гляд історії української словесності М. Грушевський розпочинає з фольклору.

Нагадаємо: першоелементи української художньої системи вчений бачить ще в доісторичних часах, перший розквіт — у період язичництва, початок взаємодії з писемністю — в часи Київської Русі.

І це було фактом принципового значення (як особливої ваги набуває і в наші дні).

Вражає й багатство аналізованого матеріалу (обрядові, родинні, трудові, еротичні пісні, дружинний, героїчний епос, фантастичні казки, легенди, перекази), хоча залучення деяких матеріалів і викликає сумніви та заперечення.

Однак знову наголосимо на визначальному: головне у М. Грушевського не кількість фактів і точність хронології (до речі, не боячись втратити авторитет, він нерідко сам говорить про гіпотетичність то окремих тверджень, дат, трактувань, то припущень чи й свідомих домислів), а наукова концептуальність та домінуючий принцип генеруючого естетизму. З одного боку, дослідник прагне послідовності, повноти, всебічності аналізу фактів, застосовує прийоми як індукції, так і дедукції й використовує як вітчизняний, так і світовий матеріал; а водночас визначальної ваги надає аналізу фольклору як художньої (коли точніше, то — естетико-духовної) системи.

Досить ознайомитися з розділами глав: поезія і слово, поетичний образ у слові, багатство синонімів у примітивних мовах, поезія і ритм, забава й праця, просторовий і часовий ритм у творчості, початки пластики й тоніки, «настрове» значення хору й танцю, магічне значення ритму, а далі — пісня індивідуальна й колективна, головні прикмети родоплемінного ладу, диференціація поезії у зв'язку з її розвитком і диференціацією суспільною, соціальна й культурна обстановка української творчості, головні моменти в розвитку української словесності й цикли її традиції, інтернаціональне й національне — і стане очевидною яскраві новаторська суть методу дослідження. М. Грушевський — творець системного літературознавства, яке передбачає й текстологічний аналіз, і лінгвістичний, і соціологічний, і історико-порівняльний, культурологічний, етико-філософський, психологічний, у главах про писемність XIII—XVII століть — біографічний, а водночас — як генеруючий принцип — аналіз естетичний.

Цілком зрозуміло, що означений метод вимагає від вченого не тільки найширшої освіченості та найвищих культурно-громадських інтересів, а й природних даних. М. Грушевський відзначався усіма необхідними якостями: воло-

дів багатьма мовами Сходу й Заходу, міг не тільки читати історичні, культурологічні, художні твори в оригіналі, а й майстерно перекладати їх, образи ж досліджувати на рівні семантичних пракоренів; його письменницьке обдаровання сприяло глибокому естетичному проникненню в ідейно-художню структуру текстів, а інтерес до архітектури, живопису, музики, театру — побачити словесність в системі інших мистецтв. Так само знання праць найвизначніших теоретиків мистецтва стало могутнім важелем у формуванні власних естетико-філософських принципів та узагальнень, а знання суспільно-політичних рухів в Україні та у світі, гуманістичних концепцій та естетичних систем сприяло виробленню й застосуванню відповідних принципів, переконань у власній науковій практиці.

Закономірно, що глави, присвячені й фольклору, й письменній літературі, відзначаються як глибоким конкретним аналізом, так і переконливим синтезом. А особливий внесок М. Грушевського в скарбницю літературознавства — визначення української словесності як оригінальної художньої системи.

Як показує дослідник, її основи — у способі життя, світовідчутті й світорозумінні українського етносу. Вони зумовлювані як етапами розвитку та формами власного буття, природою, кліматом, характером праці, стосунків із сусідами, так і міжнародними впливами.

І ще одне: знання історії, мов, культур Сходу і Заходу дає змогу Грушевському бачити й показувати кількатисячолітню взаємодію не лише наших прапредків, сотень поколінь їхніх нащадків ще з IV—VI століть до нашої ери, бурхливі процеси й події, пов'язані з переселеннями народів, війнами, асиміляцією й конфронтацією племен, а й відповідних культур. Так постає історія слов'янства, пов'язана з подіями в Індії, арабському регіоні, в ареалі Адріатики, в Центральній Європі і в районі Скандинавії, з трагічними зрушеннями після зруйнування у 1240 році Києва та в ході національно-визвольних змагань із Туреччиною, кримськими татарами, шляхетською Польщею, імперською Росією.

А паралельно розкривається й історія культури та словесності: від зарубинецької до черняхівської й від Київської Русі до часу зруйнування Гетьманщини.

Саме такий підхід дає змогу М. Грушевському показати й загальнолюдські елементи в культурі, словесності як племен, що в доісторичну епоху жили на терені України, так і власне українців. Детально й повно дослідник розкриває історію проникнення міфологічних сюжетів, обра-

зів, мотивів ще дохристиянського періоду, а потім всебічно висвітлює процес взаємодії з культурами Візантії, Болгарії, південно-західних слов'ян, Скандинавії, Греції, Риму, особливе місце в яких посідає християнство, й передусім — «Біблія». Ефективність такого підходу не знизилася й у наші дні, скоріше — навпаки: бо повертає нас від міфологізованої історії, сконструйованої в інтересах російського імперіалізму, до реальної. Тієї, що показує й цілісність світу, взаємозалежність доль і культур племен (народів) усіх континентів, і їхню самодостатність. А це особливо важливо для розуміння історії культури східнослов'янських народів, яку не лише Погодін у XIX столітті, а й деякі сучасні літератори продовжують трактувати лише в русофільському дусі. Заслугою М. Грушевського є те, що він показує генезис українства в загальносвітовому контексті, а в цьому зв'язку — елементи і східної, і європейської культур як органічні частки вітчизняної культури (маємо на увазі й біблійні образи та ідеї, й казки та легенди, включаючи й легенди про походження Києва і долю Золотих воріт, пісню про віщого Олега, життя святих).

Та, наголосимо, що більшою заслугою було відкриття вченим генетичних основ специфічних рис української словесності як самодостатньої системи.

Ще на основі аналізу структур прафольклору М. Грушевський показує: він — породження реальних зв'язків людини з природою Подніпров'я (від Прип'яті до Росі) і Подністров'я, тому відбиває зумовлений природою та історією саме цих країв характер світосприйняття, праці, повір'їв, обрядів, традицій. І передусім — як ідейний (що є властивістю загальною), так і художній синкретизм, що лишається питомою рисою української словесності до нашого часу. Ще в найранішому фольклорі, зауважує М. Грушевський, виявляються такі риси, як моно- та діалогічність розкриття сюжету, ліризм і епізм, суб'єктивність і колективізм, а поетичні форми фольклору органічно синтезуються з ритмікою і тонікою, вокалізмом і музикальністю, що знаходить найповніше вираження в формі «театральних» (колективістично-обрядових) дійств.

Писемна словесність Київської Русі все настійливіше тяжіє до загальнолітературних канонів, але, як показують дослідники (див.: «Післяслово» В. В. Яременка до «Повісті врем'яних літ». К., 1990; «Коментарі» Л. Є. Махновича до «Літопису Руського». К., 1989; С. Пушика «Дарави плывуть у легенду». К., 1990), навіть «Повість врем'яних літ», «Слово о полку Ігоревім», пізніші тексти героїчного епосу, думи та історичні пісні XVI—XVIII століть дедалі

яскравіше виявляють генетичні ознаки ранньофольклорного синкретизму, особливо — художнього.

Причина — в самому житті, умовах розвитку українського мистецтва: воно не лише виконувалося, а часто й творилося не в кабінетному спокої, а в процесі праці, боїв, одружень чи похоронів, отже, відбивало внутрішній стан не тільки індивіда-митця, а й певного типу колективу, що й вело до їх діалогізму і симфонізму почувань, роздумів, реакцій, а також до органічного синтезу слова та ритму, пісні й музики, «соліста» й «хору», того типу «народності» виконання, що була властива (як «карнавальність») і мистецтву інших народів, однак в українській художній словесності стала її родовою ознакою. І не тільки поезії, скажімо, — «Слова о полку Ігоревім». Як зазначає у згаданому «Післяслові» В. Яременко, один із шедеврів стародавньої писемності «Слово похвальне» у перекладі поданий як прозовий. «Але це все ж „попсований“ віршовий текст», що легко піддається реставрації і свідчить про відсутність неперехідних меж між жанрами давньої літератури, з одного боку, і фольклору та писемності — з іншого.

Поетичний симфонізм — ось образ душі народу, що відзначався м'якістю й добротою натури, ліризмом і нахилом до філософської мрійливості, загостреним відчуттям свободи, а упродовж віків змушений був навіть за плугом носити меч, музику церковних соборів і храмів захищати «музикою» мушкетів і гармат, та й самі храми, школи, академії нерідко використовувати як фортеці. Не дивно, що й киевськоруські та запорізькі знамена відбивали синтез кольорів праці і бою, Дніпра, моря і степу, урожайносплої ниви і неба (М. Грушевський розкриває історію казки про те, як Сатанаїл дістав із дна моря жовтий пісок та блакитний камінь і Бог витворив із них земну твердь — основу життя людей), а водночас «кольори» української душі — особливості українського світовідчуття та бачення світу. Не дивно й те, що «Слова о полку Ігоревім», твори Нестора-літописця, Володимира Мономаха, Ярослава Мудрого, митрополита Іларіона стали родовими генами сотень художніх творів українських письменників, як і «поетичний реалізм», філософічна мрійливість, романтизм — асва *vita* творчого методу від творців доби Реформації до барокко і від Шевченка до Франка й Лесі Українки та від Тичини, Яновського, Довженка, Хвильового до М. Стельмаха, О. Гончара, М. Вінграновського.

Неоціненна заслуга М. Грушевського в збиранні, коментуванні, реставрації чи й перекладах діалектних форм фольклору та стародавніх рукописів на новочасну літера-

турну мову. Щодо цього «Історія української літератури» не має аналогів.

І все ж знову наголосимо на головному: у праці М. Грушевського злилися об'єктивно існуючий матеріал і суб'єктивний погляд на нього, історія народу і діалектика його духовно-естетичної творчості, національні реалії й загальнолюдські критерії, багатющий досвід попередників і власний концепційно-новаторський підхід до величезної маси різноманітного матеріалу.

Не все незаперечне в поглядах М. Грушевського і на писемну літературу Київської Русі та XIV—XVII століть. Але вчений і не претендував на аксіоматичність. Він прагнув показати етапи духовно-естетичного розвитку української нації на прикладі якомога більшої кількості та характеристичності творів — і цілком досяг мети. Варто вказати й на те, що окремі його «вади» нерідко стають достоїнствами: так, захоплення історичною повнотою фактів суспільно-політичної дійсності часом затіняє суто літературні реалії, але за умов науково-історичного голоду останніх десятиліть надає праці додаткової вартості.

Тому сьогочасні дослідники оригінальної чи перекладної літератури можуть підгледіти у Грушевського дрібні неточності чи неповноту естетичної характеристики окремих творів, образів, мотивів, не стільки точність, скільки вірогідність інформації стосовно авторів, джерел, обставин виникнення окремих творів (зокрема XIV—XV століть), однак і при цьому вони не зможуть заперечити виключної цілісності та переконливості концепції праці, вражаючої сили не тільки аналізу реальності минулих епох, а й передбачень, здогадів, пропозицій щодо майбутнього.

Не може не вражати повнота історичної аргументації щодо літописів і авторів творів від Київської Русі до XVII століття (Львівського, Київського братств, Київської, Острозької академії, К. Саковича, М. Смотрицького, П. Могили, інших митців, творчість яких розглядається в знайденому рукописі шостого тому). І так само не може не приваблювати єдність біографічного, історико-культурного, естетичного розкриття суті, місця і ролі творчості письменників

Вже доводилося з прикрістю зазначати, що навіть у двотомній «Історії української літератури» 1988 року літопис нашої словесності починається главою «Перекладна література», що не може не провокувати питання: отже, до неї ми власної творчості не мали? Хто ж і на що (на яку мову) перекладав? Як же на голому ґрунті виникли «Повість врем'яних літ» і «Слово о полку Ігоревім»..?

Другий том «Історії...» М. Грушевського починається розділом «Книжна словесність київської доби», в якому висвітлюються питання: «наша письменна традиція: нинішній її стан, фрагментарність», «вивоження пам'яток з України, їх нищення», «викривлення перспективи старої літератури»; далі йде розділ «Оригінальне письменство XII—XIII в. Поезія — „Слово о полку Ігоревім“ і фрагменти», третій том відкривається розділом «Оригінальне письменство XII—XIII в»: «дружинна повість», «релігійна література XII—XIII в.», «галицько-волинська доба, Галицький літопис...» Четвертий і п'ятий томи присвячені також передусім оригінальній літературі XIV—XVII століть, хоча вона, як і раніше, постійно розглядається і синхронно і діахронно із зарубіжною. Дослідник дуже уважний до проблем типології, історико-порівняльний принцип для вченого — один з найголовніших. І не тільки стосовно художньої практики, а й щодо існуючих естетичних теорій, гіпотез, версій, якими послуговувалися в різний час дослідники Греції, Риму, Росії, Німеччини, Англії, Франції, Польщі. І це сприяє переконливості оцінок, суджень, прогнозів.

Та М. Грушевського цікавить не просто повнота фактів і дат, а тим більше — мозаїка різнорідних явищ. Оцінювати — це порівнювати, а тому дошукуватися суті. М. Грушевського цікавить насамперед внутрішній рух усіх елементів української словесності як цілісної системи, тому він прагне не проминути жодного імені, твору, явища, в кожній епосі бачить реальність та розвиток родів, жанрів і видів, однак не задовольняється кількісними показниками і не піддається спокусі пропорційного виділення місця й уваги кожному явищу. «Слову о полку Ігоревім» дослідник виділяє майже 100 сторінок, так само простора площа відводиться «Галицько-волинському літопису» та літописам часу Хмельниччини і Гетьманщини, творчості Данила Заточеника, Івана Вишенського, Касіяна Саковича, Мелетія Смотрицького, Петра Могили. І з цієї ж причини М. Грушевський завжди дає повне й розлоге історико-соціальне тло, на фоні якого література постає часткою культури і долі нації, її політичних, економічних, військових, конфесійних, освітньо-наукових потреб, змагань і потенцій, в яких особлива місія й роль завжди належала творчій інтелігенції. І особлива цінність праці М. Грушевського в тому, що в ній факти, події, історичні постаті розглядаються з позицій не тільки величезного громадсько-політичного досвіду, а й морального, етичного, філософсько-естетичного світогляду нації.

На жаль, ми й досі не можемо ні підтвердити, ні запе-

речити факт написання М. Грушевським сьомого, восьмого, дев'ятого томів «Історії української літератури». Знайдений рукопис шостого тому дає підстави твердити, що він обірваний на півдорозі і на півслові. Мала бути вивершена епопея про українську словесність, у якій чільне місце зайняли б І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, В. Винниченко, про яких М. Грушевський писав змістовні статті, представники молодшої генерації, що творили в 20-х роках ХХ століття новий художній літопис українського соціально-політичного, національного, духовного відродження. Це було б значущим здобутком усього українського, а разом з тим світового літературознавства.

Та й не завершена праця Михайла Сергійовича Грушевського стала явищем епохальним.

Найголовніша причина — то, повторюємо, розгляд історії української літератури як історії розвитку самодостатньої художньої системи, що має власні джерела й своєрідний характер та вирізняється як внутрішньою цілісністю, так і яскраво вираженою зовнішньою формою, специфічно українською національною модальністю. Від родових, видових, жанрових форм фольклору до найхарактерніших (типових і специфічних) форм писемної словесності — все розглянуто М. Грушевським не тільки повно й усебічно, а й крізь призму найвищих естетичних критеріїв у співвіднесенні з національним та світовим досвідом, і не лише творчої практики, а й художньої свідомості та літературознавчої теорії. При цьому компетентність і високий художній смак виявляються при аналізі як поезії, прози, драматургії, так і літописної, ораторської, публіцистичної, світської й духовної, оригінальної й перекладної словесності. Велике значення має й те, що М. Грушевський не приховує своїх патріотичних симпатій, його слово при аналізі творів, процесів, явищ сповнене як гордості, так і печалі за наслідки діяльності митців, груп, культурно-естетичних центрів, епох, — однак гідна наслідування його послідовність у дотриманні наукової повноти й суворой об'єктивності. З достатньою підставою можемо відносити й до «Історії української літератури» слова, сказані акад. Багалієм про «Історію України-Руси» М. Грушевського: дивимося на неї «як на першу монументальну синтетичну працю, що збудована на основі... власної схеми, відповідає вимогам європейської (у розумінні рівня, масштабів, принципів.—Л. К) методології, підводить підсумки усїєї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів» (Ювілей академіка М. С. Грушевського. С. 8).

Сам М. Грушевський у час ювілею зазначав, що його свято має не тільки особистісні, а й загальнонаціональні виміри; досить зазначити, що воно збігається з 50-літтям ганебного указу 1876 року про заборону української мови (а тим самим й освіти, науки, культури) й тому є «святом перемоги української науки, української культури, українського відродження над усіма перешкодами, що лежали на їх шляху» (там же, с. 24) й множилися силами реакції навіть у 20-ті роки ХХ століття.

Ідея відродження й визначила як мету (нагадаємо девіз «Історії України-Руси»: «Пізнайте правду (істину), і вона возвеличить вас»), так і метод дослідження: розгляд історії словесності як органічної частки історії буття, свідомості, духовної творчості нації, а також тяжіння до соціологічних, філософсько-естетичних, політичних і психологічних параметрів аналізу та оцінок. «Я хочу ще жити,— говорив у розпалі роботи над «Історією української літератури» вчений,— щоб працювати, страждати і боротись разом із вами, щоб привітати той момент, що колись провіщав українському народові мій довголітній товариш праці... Іван Франко оцими словами:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі (там же, с. 38).

Переживаємо час, суголосний настроєм як І. Франка, так і М. Грушевського. Цей час ставить свої вимоги й до людей, і до їхньої праці. Одним із взірців того, якою має бути наукова продукція вченого, постає «Історія української літератури» М. С. Грушевського. У цьому й полягає її етапне значення не лише для 20-х років ХХ століття, а й на межі ХХ—ХХІ століть.

Текст книги приведено у відповідність із сучасним правописом при одночасному збереженні лексичних, фразеологічних та морфологічних особливостей мови автора.

Петро Кононенко